

Ze staročeského slovníku:
zaranie/zaraně/zaráně

Kateřina Voleková

oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Kozojedy, 19. října 2023

Staročeské slovo „zrána, časně ráno“

zaraně / zaranie / zaráně / záranie

za raně / za ranie / za ráně

- slovotvorná otázka:

- příslovečná spřežka: *k večeru > kvečeru*

- sekundární derivace (prefixálně-konverzní derivace): *pravý > doprava*

- otázka kvantity

- v násloví: *a / á*

- v kořeni: *a / á*

- v zakončení: *ě / ie*

- pravopisná otázka:

- psát dohromady, nebo zvlášť?

Současné slovníkové zpracování

Malý staročeský slovník

Elektronický slovník staré češtiny

MSS: 1 a 2

raní, raný adj. *ranní*: činie ranú mlhu; *raný, časný*: rané ovce počínaly březie býti; **za ranie** ráno, časne (srov. ranný)

Zdroj: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.

zaraně adv. *zrána, časne ráno*

Zdroj: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.

ESSČ: 1

- zpracováno autorem, před redakcí: zahrnováno pod „raní“

h66395 raní adj.

raný adj. podle Gb je výchozí raný, od něj se tvoří ráno a ranní, uvádí tak v GbSlov s.v. jarý jako srovnání k jarý, od nějž se tvoří jaro, jarní; Machek s.v. raný: výchozí raný, od něj ráno, od ráno ranní; hesla zpracovávám dle Machka

sr. psl. ranъ

raný, časný: již blíz sebe stáchu ... voje, čekající ... druhého dne světlost ranú [AlxV] 1284; raní: „a tak lenochové ... jitrnie a ranie vstanie ... zameškávají“ HusVýklM 126b; zkveteť [moudrost] jako raný a najprv uzrálý hrozen [BiblPraž] Sir 51,19 [praecox] [BiblDrážď] zralý, BiblLit přezralý, BiblPad přezralý

„za ranie“ ráno, časně: ale vám [podkoním] miesto snieďanie dadie políček za ranie [PodkU] 20b, pod. tamtéž

Ojedinelý doklad z [BawEzop] 2219 *slavíček své zpíevanie takéž večer jakož ranie prieliš rozkošně notieše* (čtení dle edice Lorišovy) je možné interpretovat jako adv., totéž místo čte ed. Brückner *jakož za ranie*, v rkp dle Loriše *iako z Araranie*. Sr. [jutrní], [ranní]

ESSČ: 1

- po „předredakci“: zahnízdováno pod „raně“

h66390 raně adv.

k ráno, raný

1. *ráno, po ránu*: slavíček své zpívanie takéž večer jakož raně přieliš rozkošně notieše [BawEzop] 2219 – „za raně“ *rána, zjitra*: ale vám [podkoním] miesto sniedanie dadie políček za raně [PodkŮ] 20v, pod. tamtéž

2. *časně, dříve*: panna to znamenáše ... tiem raněji vstáváše tiem rozepsáno, v Lorišově ed. zkratka tiě, my doplněné m nijak nesignalizujeme? [TandBaw] 120; a prosím račte vzkázat Práškovi, ať by první středu postnie což muož najraněji na novém Hradě byl [ArchČ] 14,121 (1463)

K 1: za raně jen [Podk]. K 2: dolož. jen v komparativu a superlativu. – Sr. brzo 7, záhy

MP, MJ

ESSČ: 2

- zpracováno autorem, před (před)redakcí:

h101581 **zaraně** nenáležitá podoba v HesStčS, přeřazeno sub **zaránie**

AM, KV

zaránie adv.

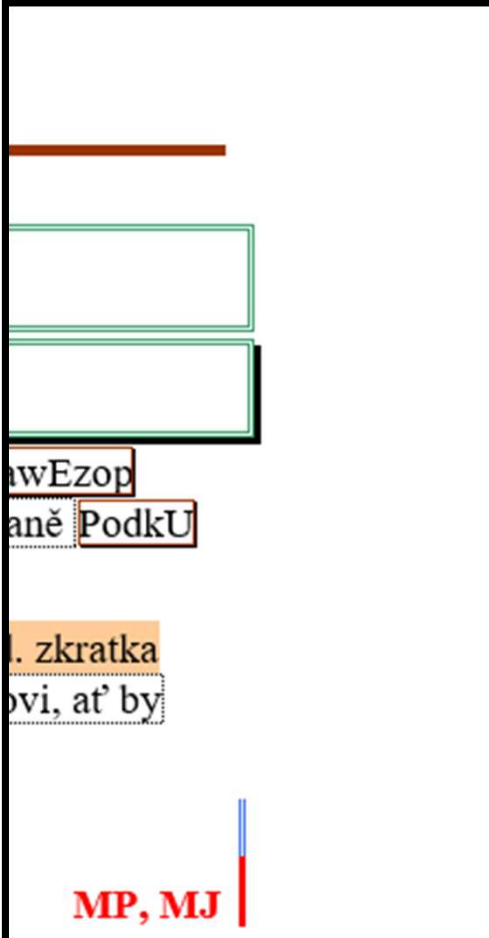
k ráno

zrána: ne tak jest, jako vy mníte, by se tito zpili **zaránie** [BiblDrážd] Act 2,15 (BiblLit zde není moc čitelná, „ráno“? latina nemá: BiblPad a BiblPraž už tento překlad nemají, jiná latina v nejstarších překladech?); a vešken lid **zaránie** chodieše k němu, aby ho slyšal [BiblKoř] L 21,38 (z rána [BiblDrážd], velmi ráno [BiblPraž]) BiblLit, BiblPad, BiblBočk „zaranie“ *manicabat*

Sr. **nazajutrie**, **zajutrie**, **zrána**

AM, ŠŠ

ESSČ: pochybnosti a potřeba sjednocení

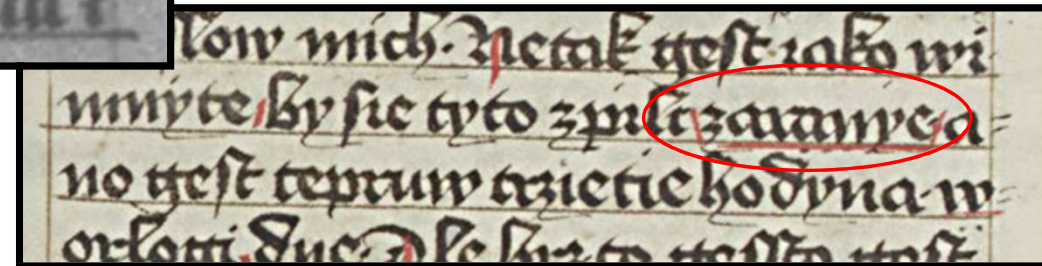
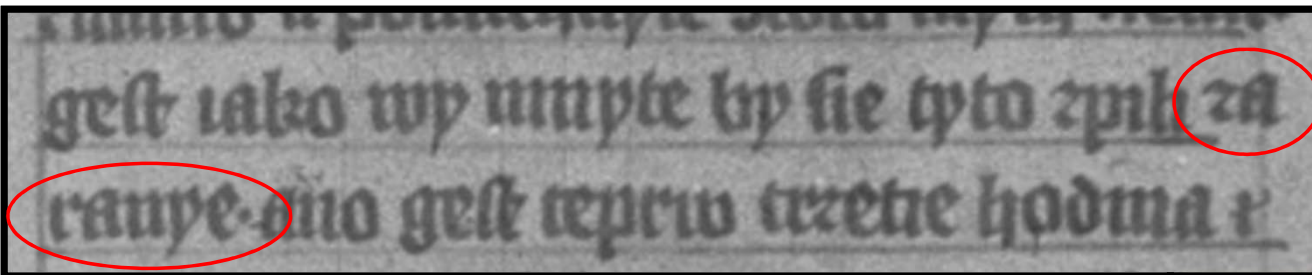
 <p>wEzop</p> <p>aně PodkU</p> <p>l. zkratka</p> <p>ovi, at' by</p> <p>MP, MJ</p>	<p>PN Petr Nejedly pokažený zápis „z Araranie“ v rkp bych neřešil; Brücknerovo čtení <i>za raně</i> by zase vyžadovalo porušení metra</p> <p>ŠŠ Štěpán Šimek ajaj, v prvním úseku AM (Saraim–Sardonay) jsme zpracovali jako <i>zaranie</i> (na základě <i>zajutřie</i>, <i>nazajutřie</i>; MSS má jako <i>zaraně</i>, myslíme že nenáležitě)</p> <p>PN Petr Nejedly však ste jedno za raně syti t. 20v</p>
---	--

Doklady

1) bible – 1. redakce

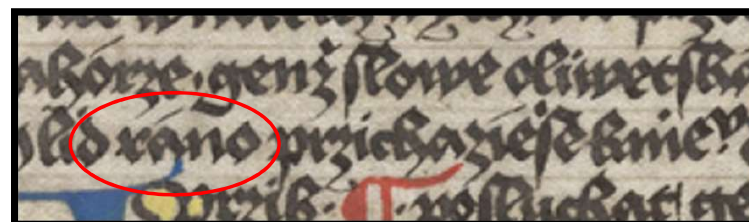
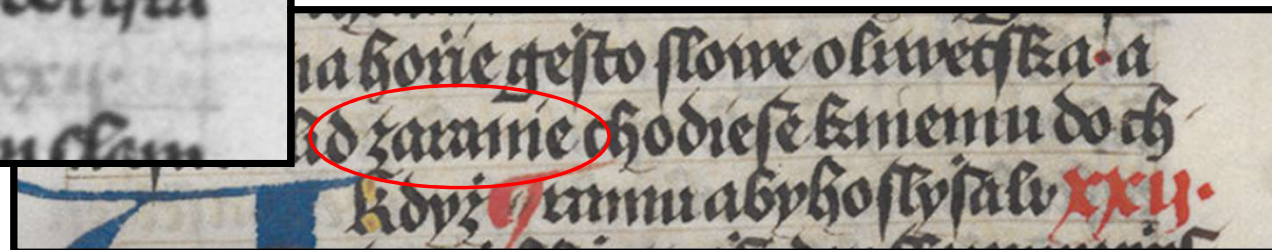
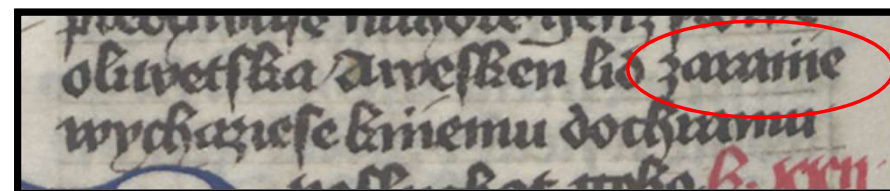
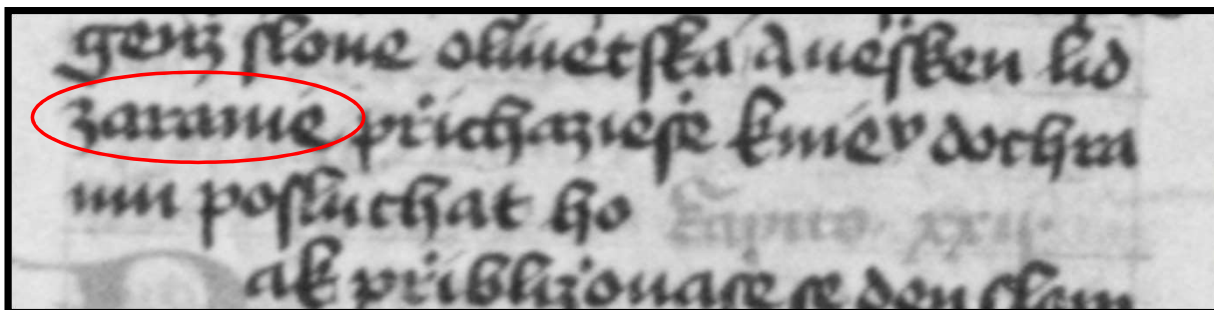
*mníte, by sě tito zpili **za|ranye**, ano jest teprv třetie hodina dne v uorloji*
Bib|Drážď A 2,15 (**zaranye** Bib|LitTřeb) hi ebrii sunt, cum sit hora diei tertia

- Kvas v edici: **zaranye** a **zaráně**
- slovo nemá předlohu v latině (> není v dalších redakcích), doplněk překladatele (neznámého Dominikána)

1) bible – 2. a 3. redakce

vešken lid **zaranie** přicháziese k němu do chrámu poslúchat ho **BibLit** L 21,38
(**zarańie** vycháziese **BibBoč**, **zaranie** chodieše **BibPad**, chodieše ... z rána **BibOI**, ráno
přicházel **BibMuzMINZ**, velmi ráno přicházel **BibPraž**, Manicabat za rána přicháziese
Mam AMB 34/42) manicabat

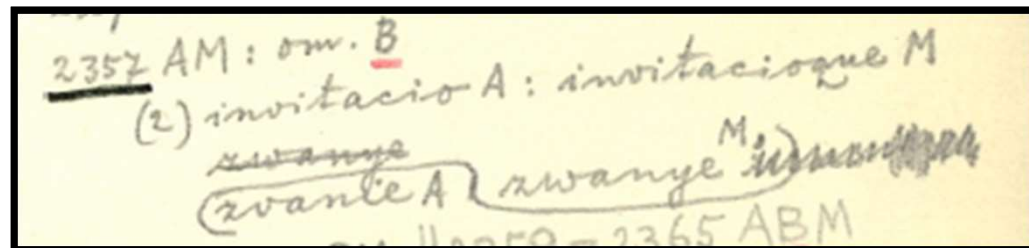
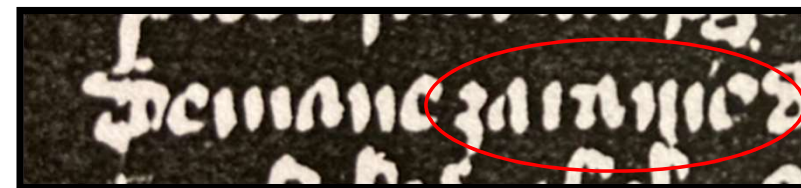

- **BibCist** (která rozlišuje *ě* a *ie*): ráno →

2) slovníky – Klaret, *Glossarium*

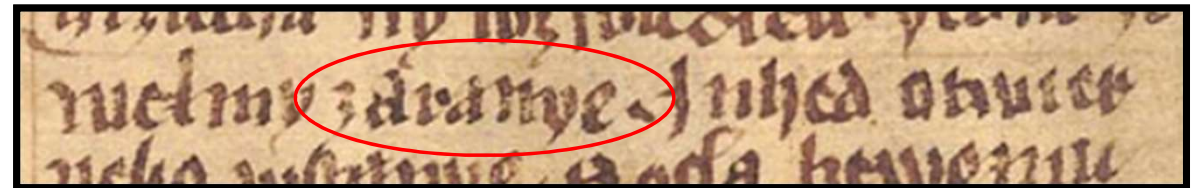
demane **zaranie**, *dic invitacio zvané* **KlarGlosA** 2357 (nemá KlarGlosB, De ecclesia)

- výplňkové slovo do rýmu ke slovu *zvané*
- *demane* „multo mane; časně zrána“ (SSL)
- V. Flajšhans ve slovníku k edici: **zaranie**
- B. Ryba, *Poklaretovské slovníky* – bez poznámky

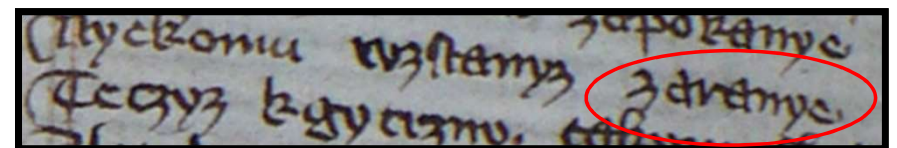
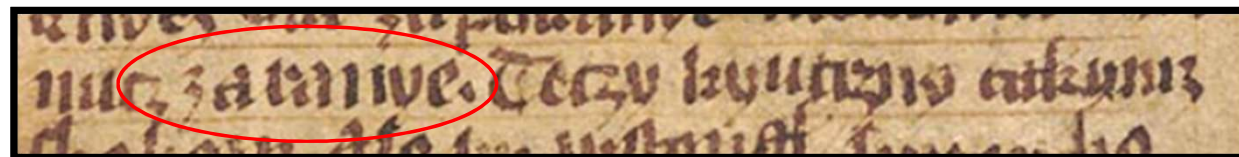
3) literární skladby – Hradecký rukopis: *Pláč Marie Magdaleny, Desatero přikázání božích*

*my smy potom neslyšeli
ot nie [Máří] hřiecha ni vzvėděli,
jedno že velmi **zaranye**,
inhed ot věrného vstanie
sešla k tvému hrobu dolóv
dřiev všech jiných apoštolóv*
HradMagd 247 (34v)

- Paterova edice: **za ranie**

*by to kněz dal za pokánie
někomu, vstanúc **zaranye**
téci k jutřni takýmž skokem*
DesHrad 158 (97v, **zaranye DesK)**

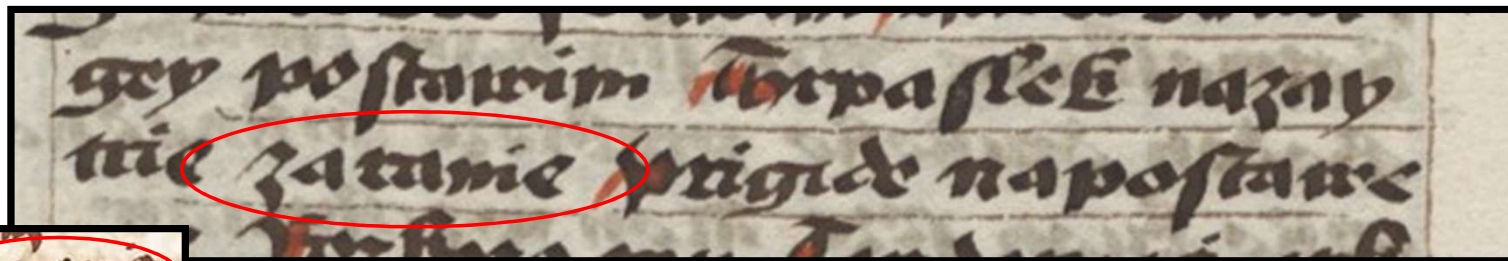
3) literární skladby – sborník hraběte Baworowského: *Tandriáš*

*třpaslek nazajtřie **zaranie***

přijide na postavenie

TandBaw 911 (**zaranie** TandP, v určený den TandS)

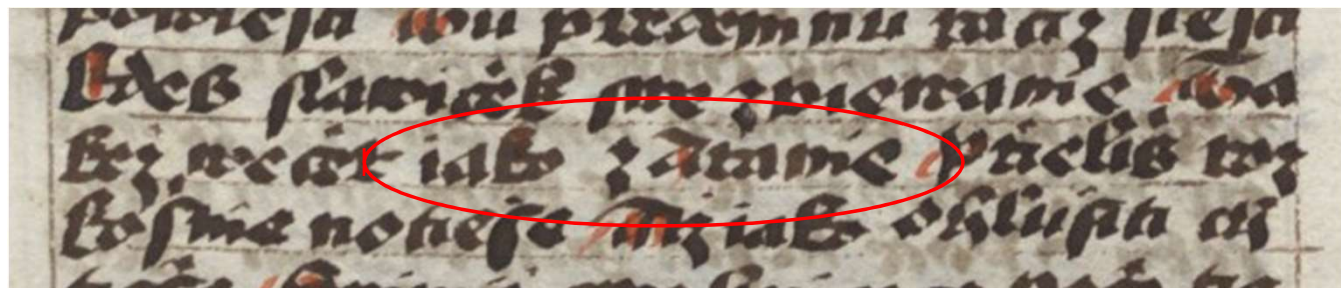
- Bamborschke v edici a StčS s.v. *postavenie*: **zaraně**
- Svobodová v elektronické edici: **za ráně**

3) literární skladby – sborník hraběte Baworowského: *Ezopovy bajky*

*kdes slavíček své zpívanie
takéž večer jako z Aranie
přieliš rozkošně notieše,
až jako ohlušiti chtieše*

BawEzop 2219

- Loriš v edici: *iakoz ranie* [rkp.: *iako z Araranie*; Brückner: *zaranie*]
- Svobodová v elektronické edici: *jakož z ráně*

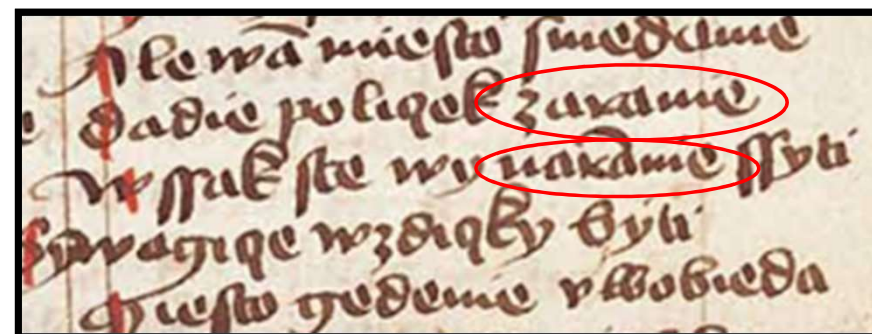
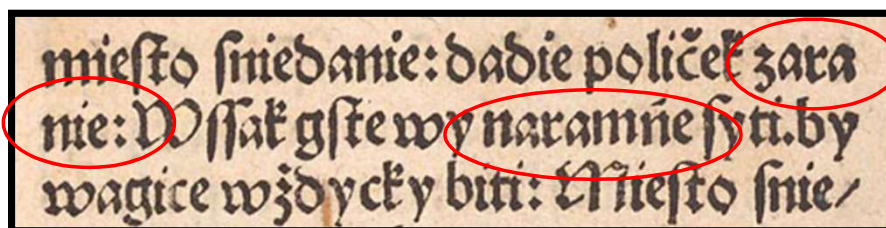
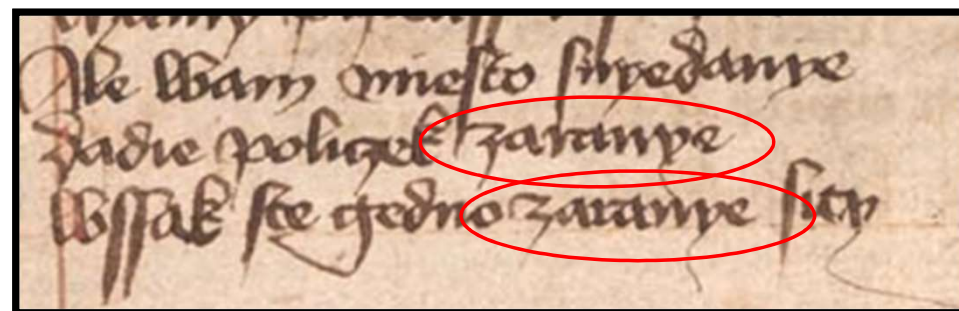
3) literárni skladby – *Podkoní a žák*

*Ale vám miesto sniedanie
dadie poliček **zaranye**.*

*Však ste jedno **zaranye** syti,
bývajúce vždycky biti*

PodkU 100–101 (**zaranie** ... náramně PodkM, PodkT)

- Hrabákova edice, StČS s.v. *oběd*: **za ranie**

3) literární skladby – Smil Flaška z Pardubic: *Nová rada*

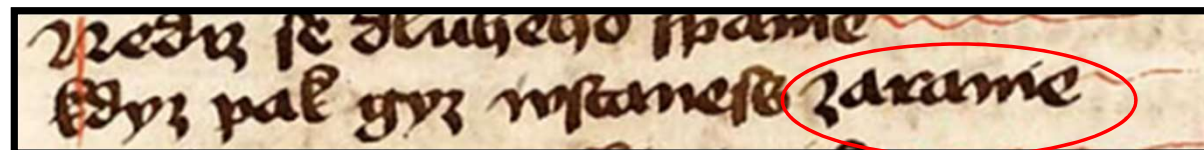
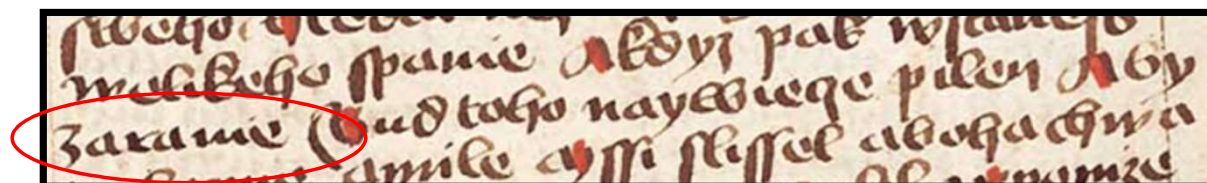
nedrž se velikého spánie.

*A když pak vstaneš **zaranie**,*

buď toho najvece pilen,

aby nábožně a mile

mši slyšel...

FlašRadaA 420 (**zaranie** FlašRadaB)

- Gebauer, Daňhelka v edici: **za ranie**

4) lékařské texty

*ktož ho [jalovec] **zaranie** požívá, ani mu zlé pití móž uškoditi* LékVodň
267v

- Černá v elektronické edici: **zaraně**

*...
vigit. Ktož ho **zaranie** požívá. ani mu zlé pití
móž uškoditi. Taket ziji zaludek yeyi. Take*

Původ slova

Prefixálně-konverzní derivace: *za* + *-ie*

- srov. konstrukce předložky *za* s genitivem „během čeho“
 - s genitivem substantiva: *za dávného času, za času*
 - s genitivem adjektiva ve jmenném tvaru: *za + jutro > zajutra (> zajtra)* adv.
- substantivum ***zajutrie, zajtrie, -ie*** n. (< *za + jutro*)
- adverbium ***nazajutrie, na zajtrie, do zajtrie, pozajutrie***

Vlaši *mu [knížeti] na zajtrie kázachu hlavu stieti* DaIV 59,52
synu milý, ... pobud' do zajtrie, tuť mé skončenie príde bohem juž spôsobené. ... A
když zajtrie přijide, mešporní a kompletní hodinu dokonav, ... diáblu bránieše
PasMuzA 316
modlmy se hospodinu dnes a zajtra a pozajtrí **TobB 313** (druhé *zajtrie* **TobU**; Tob 8,4:
po zajtrku **BiblPraž**) secundum cras
- Rusínová, *Tvoření staročeských adverbii*, 1984, s. 19: „při vzniku výrazu *nazajtrie* ... zdá se, že v nejstarších dokladech jde o funkci adverbialní (viz výše doklad z Dal), teprve později byl celý výraz transponován k substantivům“

Stč. *zaranie* < *za* + *ráno*

- na dlouhé *-ie* ukazuje rým se slovesnými substantivy:
 - *zvané* Klar, *pokánie* Des, *sniedanie* Podk, *postavenie* Tand, *spánie* FlašRada
- na krátkost v násloví a kořeni ukazuje středněčeské ***zaraní***:
 - květ má [protěž] žlutý, brzo **zaraní** kvetne* MattHerbVel 468b
 - přivstali jsme sobě **za raní**, a jakž svítalo* CestHar 2,149
 - nic nedbám na tvé kárání, šetřím jen svého užitku **zaraní*** MouřVěkA 64
- odlišná kvantita než *záhlavie*, *záhořie*, *zákutie*...
- srov. (staro)polské subst. ***zaranie***, ***zarenie*** „początek dnia, poranek, świt“
 - v hesle zahrnováno adv. ***z zaranja***, ***zaranim*** „rankiem, o świtaniu“
 - pwał jesm az **do zaranja*** ŽaltFlor Cantls 38,14 (*do jitra* ŽaltWittb) ad mane
 - gospodnie, **z zaranja** usłysz głos moj* ŽaltFlor 5,4 (*ráno* ŽaltWittb) mane

Stč. adv. a subst. *zaranie*

- četné doklady na stč. adverbium:

*mníte, by se tito zpili **zaranie**, ano jest teprv třetí hodina dne v uorloji **BiblDrážd'** A 2,15*

*demane **zaranie**, dic invitacio zvané **KlarGlosA** 2357*

*jedno že velmi **zaranie**, inhed ot věrného vstání **HradMagd** 247*

*by to kněz dal za pokání někomu, vstanúc **zaranie** téci k jutřni takýmž skokem **DesHrad** 158*

*třpaslek nazajtřie **zaranie** přijide na postavenie **TandBaw** 911*

*vám miesto sniedanie dadie políček **zaranie** **PodkU** 100*

*nedrž se velikého spání. A když pak vstaneš **zaranie** **FlašRadaA** 420*

*ktož ho [jalovec] **zaranie** požívá, ani mu zlé pití móż uškoditi **LékVodň** 267v*

*vešken lid **zaranie** přicházieše k němu do chrámu poslúchat ho **BiblLit** L 21,38 (**BiblPad**)*

- jediný stč. doklad na substantivum (2. čtvrtina 15. století):

*předšel sem **v zaraní** a volal sem, neb sem v slova tvá najviec úfal **BiblPad** Ps 118,147
(v čas zralý **ŽaltWittb**, v ranosti **ŽaltPod**, v chvátaní **BiblBosk**, svítanie **ŽaltTisk**) in
maturitate*

Konkurenční výrazy

- **za rána** (*za + ráno*)
 - v Kontextu 3 výskytů
 - když by zjitra za rána, panic vzhóru neléně vstana* TandBaw 1023
- **za ráncě** (*za + deminutivum *ránce, -ě n. / *ránec, -ncě m. < ráno*)
 - v Kontextu 1 výskyt
 - srov. stpol. *zarenek* a slov. *zaránky adv. /18. století/*
 - předšel sem za ráncě* ŽaltKap 118,147 (v čas zralý ŽaltWittb, v ranosti ŽaltPod, v zaraní BiblPad) in maturitate
- **z rána / zrána** (*z + ráno*)
 - v Kontextu 5 a 3 výskytů
 - když zrána jdiechu, uzřechu fíkové dřěvo* BiblDrážď Mc 11,20 (též BiblOl, ráno BiblLit, BiblPad, BiblPraž) mane
- **ráno**
 - v Kontextu 1468 výskytů

Jak zpracovat v ESSČ

~~Ráno~~ *Zaranie* moudřejší večera.